

ΟΙ ΚΡΗΤΙΚΕΣ ΕΝΘΥΜΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΙΚΟΥ ΚΩΔΙΚΑ 1639

Στόν έλληνικό Σιναΐτικό κώδικα 1639, πού περιλαμβάνει τήν, ανέκδοτη άκόμη στο σύνολό της, έκτενέστατη έξήγηση του Νικήτα μητροπολίτη Ἡρακλείας στους λόγους του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού¹, σώζεται μιá σειρά από 17 ένθυμσεις τῶν ἐτῶν 1574 καί 1581-1585. Ἐπίσης ἀπό τίς ένθυμσεις αὐτές οἱ 15 ἀναφέρονται σέ θανάτους προσώπων τῆς πόλεως καί τῆς περιοχῆς του Χάνδακα τῆς Κρήτης, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες δύο, πού εἶναι καί οἱ χρονολογικά τελευταῖες, στήν ἐμφάνιση ἐνός κομήτη καί σέ μιá ἀσυνήθιστη ἐπιδρομή σημεῶν ἀπό κοράκια. Οἱ ένθυμσεις εἶναι γραμμένες: ἕξι στο ἐπικολλημένο στο ἐσωτερικό του ἐξωφύλλου τῆς σταχῶσεως πρώτο (ἀσελιδαριθμητο) παράφυλλο του χειρογράφου ἀπέναντι ἀπό τὸ φ. 1Γ (ἀρ. 12, 13, 14, 15, 16, 17), μιá στο φ. 375^v (ἀρ. 4), καί δέκα στο ἀπεναντινὸ του ἀσελιδαριθμητο φύλλο, πού εἶναι ἐπικολλημένο στο ἐσωτερικό του ὀπισθοφύλλου τῆς σταχῶσεως (ἀρ. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11). Ἐπίσης ἀπό αὐτές οἱ πέντε ἔχουν ἤδη ἐκδοθῆ, μὲ πολλὰ σφάλματα, ἀπό τὸν Benešević: οἱ ὑπ' ἀρ. 4, 1, 2 καί 16+17². Ἡ ἀναγραφή τῶν ένθυμσεων, σέ κάθε φύλλο ὅπου ἔχουν γραφτῆ, ἀκολουθεῖ αὐστηρῆ χρονολογικὴ σειρά, κατὰ τὸ βενετικὸ ἡμερολόγιο (πρβλ. ἀρ. 13). Παρόλο πού ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ γραφικὸς χαρακτήρας

1. Για τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, 652-653, καί X. Θ. Κρικῶνη, *Συναγωγή πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικήτα Ἡρακλείας (κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371)*, Βυζαντινὰ Κείμενα καί Μελέται ἀρ. 9, Θεσσαλονίκη 1973, 21-22. Τὸ χειρόγραφο περιγράφεται συνοπτικὰ ἀπὸ τὸν V. Benešević, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, τ. III, 1, Πετροῦπολη 1917 (ἀνατ. Hildesheim 1965), 115-116, καί στὸν ἄθλιο κατάλογο του Murad Kamil, *Catalogue of all Manuscripts in the Monastery of St. Catharine on Mount Sinai*, Wiesbaden 1970, 81. Καί στίς δύο περιγραφές ὑπάρχουν ἀτέλειες καί ἀνακρίβειες. Τὸ χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο ἐξέτασα ἐπὶ τόπου ὁ ἴδιος τὸν Ὀκτώβριο του 1975, ἔχει διαστάσεις 28,2 × 20 καί ἀποτελεῖται ἀπὸ 375 ἀριθμημένα φύλλα. Χρονολογεῖται ὄχι στὸν 14ο αἰῶνα, ἀλλὰ πιθανότατα στο πρῶτο μισὸ του 15ου.

2. V. Benešević, ὁ.π., 116.

φαίνεται διαφορετικός από ένθymηση σε ένθymηση, μιὰ προσεκτικότερη εξέταση πείθει ότι όλες γράφτηκαν από τὸ ἴδιο χέρι, καὶ ότι οἱ παρατηρούμενες διαφορές οφείλονται σε ἀλλαγὴ γραφίδας ἢ μελάνης καὶ στὴ χρονικὴ ἀπόσταση πού μεσολάβησε ἀπὸ ἀναγραφή σε ἀναγραφή στὸ διάστημα 1574-1585. Μὲ διαφορετικὸ χέρι, ἀρκετὰ μεταγενέστερο, σημειώθηκαν στὸ φ. 375^v τὰ ἐξῆς: † Τὸ παρ(όν) βιβλί(ον) ὑπάρχ(ει) σιναΐτικον | κ(αί) ὁ ξενόσας ἀφοριζέσθω | Γεράσιμος Κοῆς¹. Ἀμέσως ἀπὸ κάτω ἓνα τρίτο χέρι ἐπανέλαβε ἀντιγράφοντας τὸ πρῶτο μέρος τοῦ κτητορικοῦ σημειώματος: τὸ παρ(όν) βιβλί(ον) ὑπάρχ(ει) σιναΐτικον κ(αί). Τὸ κείμενο τῶν ἐνθυμήσεων, καταταγμένων σε χρονολογικὴ σειρά, ἔχει ὡς ἐξῆς:

1. 26 Ἀπριλίου 1574
,αφοδ' : ἀπριλ(ίω) : κς' : ἐκοιμήθη ὁ μισερ Τζουάν(ες) ὁ | Δραγανίγ(ος)² | .
2. 6 Μαΐου 1574
,αφοδ' : μαῖω : ς' : ἐκοιμήθη ὁ δούλ(ος) του Θ(εο)ῦ. Τζάν(ες) ὁ Δραγ | ανιγόπουλ(ος) του μισερ Αντόνι ὁ υἱός | .
3. 9 Ἰουνίου 1574
+ τον αυτὸν καιρόν. ἰοννίω : θ' : ἐκοιμήθ<θη> ὁ δούλ(ος) του Θ(εο)ῦ Γεωργ(ης) ὁ μετοχάρ(ης) εἰς τ(ές) Μαλάδ(ες) : | ἡμέρ(αν) δ' | .
4. 11 Μαΐου 1581
,αφπα' : μαῖω : ια' : ἐκοιμήθ(η) ὁ δούλλ(ος) του Θ(εο)ῦ Ἰω(άνν)ης ὁ Ζαχαρί(ας). ὁ διδάσκαλλ(ος) | εἰς τ(όν) Χᾶνδακαν τῆς Κοήτ(ης). ἡμέραν : εην : ὁ ὀποῖως εἶ | τον. η κρ(η)π(ής) των μουσικῶν. καὶ ἰ ὠραιῶτης. καὶ μέλος | ἐνάρομόνιον τ(ης) του Χ(ριστο)ῦ ἐκκλησί(ας). διδοτι οὐδεις δύνατε. ὁμοιος | αὐτοῦ γενεσθαι πόποτ(ε) εἰς τ(ους) μέλοντ(ας) γεναισθ(αι) | .
5. 15 Μαΐου 1581
,αφπα' : μαῖω : ιε' : ἐκοιμηθ(η) ὁ δούλλ(ος) του Θ(εο)ῦ Νικολλ(ός) ὁ Πετηγιέρ(ος) | ὁ Ζερβός. ἡμέραν : β' | .

1. Ὑποθέτω ότι πρόκειται για *ex libris*, πού γράφτηκε ὅταν τὸ χειρόγραφο ἔφτασε στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ. Στὴν ἔκδοση τῶν ἐνθυμήσεων χωρίζω τίς λέξεις καὶ κεφαλαιογραφῶ τὰ κύρια ὀνόματα.

2. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐνθύμηση αὐτή, μὲ τὸ ἴδιο χέρι, ἔχει γραφτῆ ἡ ἐξῆς σημείωση, πού ἀργότερα διαγράφηκε: ἔπερα τοῦ Μπάριμαρ(ου) | ἓνα κομάτι τυρ(ίν) λυτρ(ες) κς' | νοεμβρι(ω) ις'.

6. 13 Ἰουνίου 1581
 ,αφπα' : ἰουνίω : ιγ' : ἡμέραν : γ' : ἐκοιμήθη ἡ δούλλ(η) τοῦ Θ(εο)ῦ
 Λουγκρέτζα | ἡ Δραγανγοποῦλλ(α) | .
7. 1 Ἰουλίου 1581
 + τὸν αὐτὸν κερῶν. ἰουλλ(ίω) : α' : ἡμερα σαββάτο. ἐκοιμήθη ὁ δούλλ-
 λ(ος) του Θ(εο)ῦ Γεωργ(ης) | ὁ Πατζιδειωτ(ης) | .
8. 31 Ἰουλίου 1581
 + τον αὐτὸν κερῶν. ἰουλλ(ίω) : λα' : ἐκοιμηθ(η) ο δούλλ(ος) τοῦ
 Θ(εο)ῦ Νικολλ(ός) ὁ Κοστομούρ(ης). του Μιχ(ά)λ(η) ὁ υἱὸς | .
9. 4 Νοεμβρίου 1581
 + τὸν αὐτὸν κερὸ νοέμβριώ |4| ἡμερα <σα>βάτο ἐπόθαν(εν) ὁ Μα-
 νέ(ας) ὁ Πριμνκυρόπουλλ(ος) | .
10. 28 Νοεμβρίου 1581
 + ,αφπα' : νοέμβριώ : κη' : ἐπόθαν(εν) ἡ Ἀνεζήνα ἢ Στανελοποῦλ-
 λ(α). του Γι | ἀνα του Κοστομούρι ἢ γηνέκα : ἡμεραν : γ' | .
11. 22 Ἀπριλίου 1582
 + ,αφπβ' : ἀπριλλ(ίω) κβ' : ἐκοιμήθην ο δούλλ(ος) του Θ(εο)ῦ Τζα-
 ν(ες) ὁ Λο | γαρῶς ἡμέραν κυ(ριακ)(ην) | .
12. 1 Δεκεμβρίου 1582
 + |1582| δικευριώ |1| ἡμέραν σαββάτω. ἐπόθαν(εν) ὁ παπ(ά) |
 Μιχᾶήλ ὁ Αμωραίος. τῆς Κυρί(ας) των Ἀγγέλων : εἰς τ(ὸν) Χάν-
 δ(α)κ(α) τ(ης) Κρητ(ης) | .
13. 21 Ἰανουαρίου 1583
 + |1582| Ἰανουαρίω : 21| ἡμέραν : κυ(ριακ)ή : ἐπόθαν(εν) ὁ κῦρ Για-
 νᾶς ὁ Στανελλ(ας) | .
14. 15 Αὐγούστου 1583
 + |1583| αὐγούστω |15| ἡμέρα : εη : ἐκοιμήθη ὁ καλόγερός μου
 ὁ Κλήμης εἰς τ(ον) Ἄγιον | Ἰω(αν)ην τὸ Περιδικονερόν | .
15. 19 Αὐγούστου 1583
 + τον αὐτὸν μῆναν. εἰς τ(ας) : 19 : ἐπόθαν(εν) ὁ Αντόν(ης) ὁ Γοῦ-
 ζα(ης). ἡμεραν : β' | .

16. 3 Ὀκτωβρίου 1585
αφπε' : *ὀκτοβρίω* : 3 : *ἡμέρ(αν) κυ(ριακ)(ην)*. *ἐφάνικεν ἔν(αν) ἄστρον | μὲ τὴν φου<ν>τα. εἰς τὴν ἀνατοληκ(ην) μερὰν. εἰς ταῖς δύο ὄρες της νυκτός |* .
17. Νοέμβριος 1585
τον αὐτὸν καιρῶν τὸν νοέμβριον ἀπο τ(ες) ἀρχ(ες) του μηνός. τὸν πρωτ(ον) | ἐρχ(ό)μ(εν)ον του ἀνωειρημ(έν)ου ὀκτοβρίου. ἤλθασῖν κορᾶκι θρασοκο | ράκι. και ἐπεύτασιν εἰς τα χωράφια. και εἰς τὰ χωρία μέσ(α) | αλάγια. ἀλάγια. ὅπου ποτ(ες) ἔντιον πράγμα δὲν ἐφανικεν | .

Ἡ πόλη τοῦ Χάνδακα ἀναφέρεται ρητὰ ὡς τόπος τῶν δύο μόνο ἀπὸ τοὺς ἀναγραφόμενους 15 θανάτους (ἀρ. 4 καὶ 12), πράγμα πού δείχνει ὅτι οἱ ἐνθυμήσεις δὲν γράφτηκαν ἐκεῖ, ἀλλὰ κάπου ἄλλοῦ, ὅχι πάντως μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη. Ὅτι ὁ τόπος γραφῆς πρέπει νὰ βρισκόταν ἀρκετὰ κοντὰ στὴν πόλη συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ εἶδηση γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς θανάτους ἔφτασε ἀπὸ τὸν Χάνδακα στὸν τόπο γραφῆς τὴν ἴδια μέρα. Ἄλλοι δύο ἀπὸ τοὺς θανάτους (ἀρ. 3 καὶ 14) ἐπίσης φαίνεται ὅτι δὲν ἔγιναν στὸν τόπο γραφῆς, ἀλλὰ σὲ ἄλλους τόπους, πού δηλώνονται (Μαλάδες, Ἅγιος Ἰωάννης τὸ Περδικονερόν) καὶ πού ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ ἀπεῖχαν πολὺ ἀπὸ τὸν τόπο γραφῆς. Πράγματικά, καὶ τὰ δύο αὐτὰ τοπωνύμια εἶναι γνωστὰ καὶ σώζονται ὡς σήμερα στὴν περιοχὴ τῆς πόλεως τοῦ Ἡρακλείου.

Οἱ Μαλάδες (θηλ.) εἶναι σήμερα ἕνας μικρὸς οἰκισμὸς 17 κατοικῶν (ἀπογραφή 1971) στὴν κοινότητα Ἁγίου Σύλλα, σὲ ἀπόσταση 9,7 χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο, στὴν ἀμαξιτὴ ὁδὸ πού ἐνώνει τὴν πόλη μὲ τὸ χωριὸ Κανλι Καστέλλι¹. Βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Γιόφυρου, ἐνῶ στὴ δυτικὴ, λίγο πλησιέστερα πρὸς τὴν πόλη (8,9 χιλιόμετρα), εἶναι τὸ χωριὸ Φοινικιά. Σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση, δυτικότερα, βρίσκεται ὁ οἰκισμὸς Δρακουλιάρης καὶ νοτιότερα ὁ οἰκισμὸς Μετόχι Ζερβοῦ. Οἱ Μαλάδες εἶναι στὸν κάμπο, ἐνῶ τὰ μεγαλύτερα χωριά τῆς περιοχῆς Ἅγιος Βλάσης, Ἅγιος Σύλλας καὶ Βασιλειῆς νοτιότερα καὶ ὑψηλότερα, πρὸς τὶς ὑπώρειες τοῦ Γιούχτα. Οἱ Μαλάδες μαρτυροῦνται ὡς μικρὸς οἰκισμὸς ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας².

1. Σ. Σπανάκης, Χωριά καὶ οἰκισμοὶ τοῦ νομοῦ, στὸν τόμο *Τὸ Ἡράκλειον καὶ ὁ νομὸς του*, ἔκδ. Νομαρχίας Ἡρακλείου, 1971, 512.

2. Σ. Σπανάκης, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, τ. 5, Ἡράκλειο 1969, 117. Βλ. καὶ τὸν χάρτη τοῦ Coronelli στὸν τόμο *Τὸ Ἡράκλειον καὶ ὁ νομὸς του*, ὅ.π., ἀνάμεσα σὲ σσ. 474 καὶ 475. Ὁ κ. Σπανάκης μὲ πληροφορεῖ ὅτι οἱ Μαλάδες

Ὁ "Άγιος Ἰωάννης τὸ Περδικονερόν ἦταν, ὅπως φαίνεται, κάποιος ναΐσκος σὲ μετόχι μονῆς. Τὸ τοπωνύμιο σώζεται ὡς σήμερα μὲ τὴ μορφή «στὰ Περδικόνερα», ἀνάμεσα στὰ χωριά "Άγιος Βλάσης (12,7 χιλιόμετρα ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο) καὶ "Άγιος Σύλλας (14,2 χιλιόμετρα). Σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ κ. Ν. Σταυρινίδη, στὴν τοποθεσία αὐτὴ ὑπάρχει μιὰ βρύση ποὺ τρέχει ὅλο τὸν χρόνο καὶ ποὺ ὕδρευε τὸ χωριὸ "Άγιος Σύλλας ὡς τὸ 1655, προτοῦ συνοικισθῆ στὴ σημερινή του θέση. Τὸ παλαιὸ χωριὸ τοῦ Ἁγίου Σύλλα, ποὺ ἐρείπιὰ του διακρίνονται καὶ σήμερα πολὺ κοντὰ στὰ «Περδικόνερα», καταστράφηκε τὸ 1655, μαζὶ μὲ ἄλλα χωριά τῆς περιοχῆς, ἀπὸ τὸν Σοφοῦ Μεχμέτ Πασά κατὰ τὴν ἐκστρατεία του ἐναντίον τοῦ φρουρίου Τέμενος¹, καὶ συνοικίστηκε ἀργότερα, λίγο νοτιότερα ἀπὸ τὴν παλαιὰ του θέση, ὡς τουρκοχώρι. Κανεὶς ναΐσκος Ἁγίου Ἰωάννη δὲν σώζεται σήμερα στὰ Περδικόνερα ἢ ἐκεῖ κοντὰ. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ἡ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία τοῦ κ. Σταυρινίδη, ὅτι ἡ περιοχή ἀνάμεσα στὰ χωριά "Άγιος Βλάσης καὶ "Άγιος Σύλλας, στὴν ὁποία διακρίνονται καὶ σήμερα πολλὰ λείψανα κτιρίων, ὀνομαζόταν παλαιότερα «Μοναστηριακά»².

Οἱ ὑπόλοιπες ἀναγραφές, στὶς ὁποῖες δὲν σημειώνεται τόπος θανάτου (ἀρ. 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13 καὶ 15), ἔχουν τὴ μορφή νεκρολογίου, ποὺ πρέπει νὰ γράφτηκε σὲ ἐνοριακὸ καὶ κάποιου χωριοῦ τῆς περιοχῆς Ἡρακλείου. Εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποτεθῆ ὅτι σὲ ὅλους τοὺς, ἐνοριακοὺς κυρίως, ναοὺς τῶν πόλεων καὶ τῶν χωριῶν τῆς Κρήτης ὑπῆρχε ἡ συνήθεια, κατοχυρωμένη ἀπὸ τὴν παράδοση ἢ μὲ νόμο, νὰ τηροῦνται βιβλία γάμων, βαπτίσεων καὶ θανάτων, ποὺ ἦταν ἀπκραιψία γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν σχετικῶν πιστοποιητικῶν. Δυστυχῶς κανένα τέτοιο βιβλίο ἀπὸ τὴν Κρήτη δὲν μᾶς ἔχει σωθῆ (ἐξαίρουνται, βέβαια, τὰ βιβλία γεννήσεων - βαπτίσεων καὶ γάμων τῶν nobili Veneti καί, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα, τῶν nobili Cretesi, ποὺ σώζονται στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας),

ἀναφέρονται καὶ στὸν ἀνέκδοτο κατάλογο τοῦ Francesco Barozzi (1577), καθὼς καὶ στὴν ἀπογραφή τοῦ Καστροφύλακα (1583), ὅπου σημειώνεται ὅτι εἶχαν 18 κατοίκους.

1. Ν. Σ. Σταυρινίδου. *Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώτων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο 1975, σσ. κη'-κθ'.

2. Τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παραπάνω τοπωνυφικὲς πληροφορίες τὶς ὀφείλω στοὺς ἀγαπητοὺς φίλους καὶ σοφοὺς γνώστες τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γεωγραφίας τῆς Κρήτης κ. κ. Μενέλαο Παρλαμά, Στέργιο Σπανάκη καὶ Νικόλαο Σταυρινίδη, ποὺ εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ ἀπαντήσουν πρόθυμα σὲ σχετικὰ ἐρωτήματά μου. Τοὺς εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

γνωρίζουμε όμως ότι υπήρχαν¹. Φαίνεται λοιπόν πολύ πιθανό ότι οι άνα-

1. Κυρίως από τὰ σωζόμενα πιστοποιητικά για τή νομιμότητα τοῦ γάμου τῶν γονέων καὶ τή βάπτισή τῶν νεαρῶν Κρητικῶν μαθητῶν τοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης. Πρβλ. π.χ. τὴν «κοπία ἐβγαλμεγνι απου το λιμπρο τις βαφτισις τις κυριας τις Φανερομεγνις» γιὰ τή βάπτισή τοῦ Νικολάου καὶ τοῦ Μιχαήλ Παπαδοπούλου (1652, 1652), ποῦ ὑπογράφει ὁ ἐφημέριος τοῦ ναοῦ ἱερομόναχος Κοσμάς Παράσχος (É. L e g r a n d, *Bibliographie Hellénique....17e siècle*, τ. 3, Παρίσι 1895, 363), καὶ τὸ πιστοποιητικὸ τοῦ ἐφημερίου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Μουγληνοῦ στὸν Χάνδακα Γεωργίου Πεδιώτη (1654) «πὼς εἰς τὰ βιβλία τοῦ αὐτοῦ ἁγίου ναοῦ εὐγρίσκειται (sic) γεγραμμένον» ὅτι στεφάνωσε τὸν Ὀνούφριου Καλλιᾶκη μὲ τὴν Ἄννα Σακελλάρη (1626) καὶ βάπτισε τὸν γιό τους Νικόλαο (1644) (É. L e g r a n d, ὁ.π., τ. 5, Παρίσι 1903, 365-366). Ἄλλα παρόμοια πιστοποιητικά προερχόμενα ἀπὸ πόλεις καὶ χωριὰ τῆς Κρήτης, βλ. στὴν ΒΗ τοῦ É. L e g r a n d, τ. 3, 189-190, 344, 346, 350, 351-252, τ. 5, 256, 303-304, 337-347, 409-410. Ἐνα τμήμα βιβλίου βαπτίσεων ναοῦ τοῦ Χάνδακα σώζεται στὰ φφ. 412-417 τοῦ ἐλληνικοῦ κώδικα 2 Qq C 234 τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παλέρμου, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε ἀρχικὰ στὴ μονὴ τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Χάνδακα (E. M i o n i, *Catalogo di manoscritti Greci esistenti nelle biblioteche italiane*, τ. 1, Ρώμη 1964, 284 ἀρ. 169). Σ' αὐτὸ περιλαμβάνονται 26 συνολικὰ ἀναγραφὰς βαπτίσεων ἀπὸ τρεῖς ἐφημερίους (1579-1588, 1589, 1589-1607). Γιὰ τὰ βιβλία θανάτων (νεκρολόγια) ὑπάρχουν λιγότερες μαρτυρίες. Δὲν ξέρω ἂν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπίσημο νεκρολόγιο ναοῦ οἱ ἐνθυμήσεις θανάτων στὰ φφ. 7^v - 8^v τοῦ χγφ. *Marc. Gr. II 119* (coll. 1205) (πρῶην *Nan. 175*), ποῦ ἀνῆκε στὸν γνωστὸ Κρητικὸ λόγιο ἱερωμένο τοῦ 17ου αἰ. Μιχαήλ Ἀγαπητό: *multae manus inter scriptiunculas sine pretio etiam menses inscripserunt et annos (antiquiorem ,αυυς', recentiorem ,αφῆθ')* [=1456 - 1599], *in quibus viri et mulieres quaedam mortui sunt* (E. M i o n i, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, τ. 1, Ρώμη 1967, 343). Διαφορετικὰ εἶναι τὰ οἰκογενειακὰ νεκρολόγια, ὅπως αὐτὸ τῆς οἰκογένειας τῶν Μορεζίνων, ποῦ δημοσίευσε ἡ Ἐ. Κ α κ ο υ λ ῖ δ η, Ὁ Ἰωάννης Μορεζίνος καὶ τὸ ἔργο του, *Κρητικὰ Χρονικά*, 23 (1970), 40, καὶ τοῦ *Paris. Gr. 36*, f. 172^v (J. D a r g o u z è s, *Obits et colophons, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, τ. Α', Ἀθήναι 1965, 304. Ἐς σημειωθῆ ὅτι ἀπὸ τὴν Κρήτη, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν Χάνδακα, προέρχονται καὶ οἱ δύο ἀταύτιστες ἀναγραφὰς θανάτων τῶν ἐτῶν 1503 καὶ 1507, τὲς ὁποῖες ἐπίσης ἐκδίδει ἀπὸ τὸν ἴδιο κώδικα (f. 258) ὁ J. D a r g o u z è s (ὁ.π., 303), ἀφοῦ σ' αὐτὲς μνημονεύονται ὡς τόποι ταφῆς ὁ Θεολόγος ὁ Μεσαμπελίτης καὶ ἡ Πανύμνητος. Ἡ γυναικεῖα μονὴ «τοῦ μεγάλου Ἰωάννου, λεγομένου Μεσαμπελίτη» εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὲς ἐπιστολὰς τοῦ Μελετίου Πηγᾶ (Ἰ. Σ α κ ε λ λ ῖ ω ν ο ς, *Μελετίου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχη Ἰερემιᾶν τὸν Β', Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, 1 (1883), 64-65. Ἄ. Ν ι ν ο λ ᾶ κ η, *Ἡ πρὸς Κρήτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ*, Χανιά 1908, 47 ἀρ. 20, καὶ Μ η τ ρ ο π ο λ ῖ τ ο υ Ἀ ξ ῶ μ η ς Μ ε θ ο δ ῖ ο υ, *Μελετίου Πηγᾶ πάπα καὶ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας ἐπιστολαὶ ἐκδιδόμεναι ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 296 χειρογράφου τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας*, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, 56 (1974), 207-208· πρβλ. καὶ Ἐ. Δ ο υ λ γ ε ρ ᾶ κ η, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς Βροντισίου, Κρητικὰ Χρονικά*, 12 (1958), 135, 140). Βρισκόταν στὴν τοποθεσίᾳ Μεσαμπελιές, ποῦ ἀκούεται καὶ σήμερα, ἀνάμεσα στὰ πρόστια τοῦ Ἡ-

γραφές τῶν θανάτων στό σιναΐτικό χειρόγραφο ἔγιναν ἀπό τὸν ἐφημέριο κάποιου ναοῦ πρόχειρα, μὲ τὴν προοπτικὴ ἴσως νὰ μεταφερθοῦν ἀργότερα σὲ εἰδικὸ βιβλίο. Σημειῶνω ἐπίσης τὸ κενὸ ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς ἀναγραφές (1575-1580), γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαν νὰ διατυπωθοῦν διαφορὲς ὑποθέσεις, καμιά ὅμως μὲ μεγαλύτερη πιθανότητα ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Νομίζω ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιά ἀπολύτως ἀμφιβολία ὅτι ὁ γραφέας τῶν ἐνθυμήσεων ἦταν μοναχός, καὶ πιθανότατα ἱερομόναχος. Ἡ ἀναφορὰ του στὸν θάνατο τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα Κλήμη (ἐκοιμήθη ὁ καλόγερός μου) (ἀρ. 14) εἶναι σαφής, καὶ ἐπίσης ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ μνεία τοῦ θανάτου ἐνὸς «μετοχάρη» (ἀρ. 3) (σὲ κάποιον μετόχι στὶς Μαλάδες, ποῦ θὰ ἀνῆκε στὴ μονὴ τοῦ γραφέα, ἴσως μάλιστα νὰ ἦταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀμεσώτερη ἐποπτεία του), καθὼς καὶ ἡ προβολὴ τῶν θανάτων τοῦ Ἰωάννη Ζαχαρία καὶ τοῦ Μιχαήλ Ἀμοραίου στὸν Χάνδακα. Ἡ μονὴ στὴν ὁποία ἀνῆκε ὁ ἀνάθυμος ἱερομόναχος - γραφέας δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴν περιώνυμη μονὴ τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Χάνδακα, πράγμα ποῦ θὰ ἐξηγοῦσε καὶ πῶς κατέληξε τὸ χειρόγραφο μὲ τὸ νεκρολόγιο στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σιναΐ.

Προσδιορίσαμε ἤδη ὅτι ὁ τόπος γραφῆς τοῦ νεκρολογίου πρέπει νὰ ἦταν κάποιον χωριὸ τῆς περιοχῆς γύρω ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο, σὲ ἀπόσταση 15 περίπου χιλιόμετρων νοτίως τῆς πόλεως, καὶ ὄχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὶς Μαλάδες καὶ τὰ Περδικόνερα. Ἐνας ἀκριβέστερος ἐντοπισμὸς δὲν εἶναι ἴσως ἀδύνατος. Ἐξαιρετικὰ ὑποβοηθητικὲς γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ εἶναι οἱ ἀναγραφές τῶν θανάτων μελῶν μιᾶς γνωστῆς οἰκογένειας Βενετῶν εὐγενῶν: τῶν Δραγανίγων (Gradenigo) (ἀρ. 1, 2, 6), ποῦ ξέρουμε ὅτι ὑπῆρξαν φεουδάρχες τοῦ χωριοῦ Ἁγιος Σύλλας¹. Στὸ ἴδιο χωριὸ

ρακλείου Μασταμπὰς καὶ Τεκὲς (πρβλ. καὶ Σ. Σ π α ν ἄ κ η, Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀντρέα Κορνάρου (1611), *Κρητικὰ Χρονικά*, 9 (1955), 462 σημ. 40). Ἡ Παναγία ἢ Πανύμνητος ἦταν ἐπίσης γνωστὴ ὀρθόδοξη ἐκκλησία τοῦ Χάνδακα (βλ. Ἐ. Μ. Π α π ἄ δ ἄ κ η, *Μορφὰι τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος κατὰ τὰς γραμματειακὰς πηγὰς*, Ἀθῆναι 1976, 107 σημ. 1, ὅπου συγκεντρῶνεται ἡ κυριότερη βιβλιογραφία).

1. Σ. Σ π α ν ἄ κ η, Ἔργα καὶ ἡμέραι ἐνὸς τοκογλύφου κατὰ τὴ Βενετοκρατία, *Κρητικὰ Χρονικά*, 23 (1971) 179 στ. 17 (μεταγράφω ὀρθογραφημένο τὸ κείμενον τῆς γραμμένης σὲ ὠραία κρητικὴ διάλεκτο ἀνάθυμης καταγγελίας (c. 1630) ἐναντίον τοῦ νεόπλουτου τοκογλύφου τοῦ Ἁγίου Σύλλα Ἀνδρέα Μαρεῖ): *δυσ κατοικιὰς σπῆτια τῶν Δραγανίγων, οἱ ὅποιοι σάν καὶ καβαλάριοι ἐπὰ ἄλλον καιρὸν μὰς πόθαναν*. Ἡ οἰκογένεια Gradenigo τοῦ Χάνδακα, ποῦ ἀνῆκε στοὺς nobili Veneti, εἶχε σβῆσει τὸ 1644 (Μ. Ἰ. Μ α ν ο ὄ σ α κ α, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν οἰκων Κερκύρας, *Κρητικὰ Χρονικά*, 8 (1949), 45, 46). Στὰ γενεαλογικὰ δένδρα τοῦ G. - A. M u a z z o (*Marc. Ital.*, 124 (coll. 7421), φ. 65Γ - 67Γ) δὲν σημειώνεται κανένας Zuanne, Antonio ἢ Lu-

μαρτυρείται ακόμη ότι ζούσαν μέλη τῆς οἰκογένειας Κοστομίρη, πού ἐπίσης μνημονεύεται σέ δύο ἀπό τίς ἐνθυμήσεις τοῦ νεκρολογίου (ἀρ. 8, 10)¹. Τέλος, μᾶς εἶναι γνωστό ὅτι ἡ μονή τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Χάνδακα εἶχε φεουδαλικά δικαιώματα σ' ἓνα μέρος τῆς ἰπποτείας (cavallaria), πού περιελάμβανε τὸ χωριὸ Ἅγιος Σύλλας καὶ τὴν περιοχὴ του². Γιά μετόχι ἢ κτήματα τῆς μονῆς στὸ χωριὸ αὐτό, ἀπ' ὅσο ξέρω, δὲν ἔχουμε μαρτυρίες ἀπὸ ἄλλες πηγές, εἶναι ὅμως γνωστό ὅτι ἡ μονή τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Χάνδακα εἶχε ἀποκτήσει ἀπὸ ἀγορές, κυρίως ὅμως ἀπὸ δωρεές, τεράστια κτηματικὴ περιουσία σέ ὀλόκληρη τὴν Κρήτη, καὶ εἰδικότερα στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν πόλη τοῦ Χάνδακα³.

crezia Gradenigo, πού θὰ μπορούσαν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τοὺς ἀναφερόμενους στὶς ἐνθυμήσεις 1, 2 καὶ 6. Γιά τοὺς Gradenigo τῆς Κρήτης βλ. Μ. Ἰ. Μανούσκα, Ἁλοῖσιος - Ἀμβρόσιος Γραδενίγος (1616 ci. - 1680), *Ἐπιτηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 5 (1959) 102 σημ. 3, καὶ πολλὰ περὶ Γραδενίγων - Δραγανίγων στή μελέτη τοῦ Ν. Τομαδάκη, Ἰταρῶν Γραδενίγος μητροπολίτης Ἡρακλείας καὶ οἱ σύγχρονοι αὐτῶ λόγιοι καὶ σχετικοὶ Κρήτες, *Ἐπιτηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 41 (1974), 15-20.

1. Σ. Σπανάκη, Ἔργα καὶ ἡμέραι, ὁ.π., 181, στ. 58 (Γεωργάκης Κουστομήρης), στ. 62 (Κατεργιά Κουστομοροπούλα) καὶ στ. 66 (Γιανᾶς Κουστομορόπουλος).

2. Ὁ.π., 184, στ. 150-151: ἀκομὴ νὰ ῥθούσιε οἱ ἀφέντες οἱ καβαλάροι νὰ ξαμναριστοῦσι, ἤγουν ἀφέντης ὁ οἰκονόμος τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνας τῶν Σιναϊτῶν. Πρβλ. καὶ 181, στ. 78-79: τὸν ἀμπελικὸν τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνας τῶν Σιναϊτῶν (Μανιὸ Δημητρόπουλο, πού ζοῦσε στὸ Ἅγιο Σύλλα).

3. Βλ. τὴν κυριότερη βιβλιογραφία γιὰ τὴ μονὴ στή μελέτη τοῦ Γ. Πλουμίδη, Οἱ Σιναῖτες μοναχοί, ἡ Κρήτη καὶ τὸ Σπήλαιο τῆς Βηθλεέμ, *Μνημόσυρον Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, 237 σημ. 1. Χαρακτηριστικὲς, καὶ ἀχρησιμοποίητες ὡς τώρα, εἶναι οἱ μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν Felix Fabri (1480) καὶ Hans Werli (1483) σχετικὰ μὲ τὸν πλοῦτο τῆς μονῆς (D. Hemmerding - Pliadou, *La Crète sous la domination venitienne et lors de la conquête turque (1322-1683). Renseignements nouveaux ou peu connus d'après les pèlerins et les voyageurs, Studi Veneziani*, 9 (1967), 559-560, 597-598). πρβλ. ἐπίσης Κ. Μέρτζιου, Τὸ μετόχιον τῶν ἐν Ἡρακλείῳ Σιναϊτῶν καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβίξε Γριμάνι, *Πανηγυρικός Τόμος ἐπὶ τῇ 1400ῇ ἀμφιετεριῶν τῆς Ἱεράς Μονῆς Σιναῖ*, Ἀθήνα 1971, σ. νδ', νς'-νζ', καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλή, *Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικὸς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Θεσσαλονίκη 1967, 82 καὶ 83 σημ. 2. Εἶναι γνωστό ὅτι στή μεγάλη αὐτὴ μονὴ τοῦ Χάνδακα ἀνῆκε ἀπὸ πολὺ παλιὰ τὸ, ἀνύπαρκτο σήμερα, χωριὸ Σελλόπουλο (Κ. Ἀμάνατου, *Σύντομος ἱστορία τῆς ἱεράς μονῆς Σιναῖ*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 39, 49 καὶ Κ. Μέρτζιου, ὁ.π., σ. ξη', σ', οδ', οε' καὶ ος'). Ὁ μικρὸς αὐτὸς οἰκισμὸς βρισκόταν ἀνάμεσα στὸν Κατσαμπὰ καὶ τὴν Κνωσὸ (Σ. Σπανάκη, *Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας*, τ. 3, Ἡράκλειο 1953, 97 σημ. 1), δηλαδὴ κοντὰ στὸν Χάνδακα, ἀλλὰ μακριὰ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Σύλλα. Κοντὰ στὸν Χάνδακα, ἀλλὰ ἐπίσης κάπως μακριὰ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Σύλλα, βρισκόταν καὶ τὸ μετόχι Βραδιάρης, πού ἐπίσης

Τὸν 16ο αἰώνα ὑπῆρχαν στὸν Ἅγιο Σύλλα τρεῖς τουλάχιστο ναοί, ἀλλὰ ἕνας μόνον ἐφημέριος¹. Ἐνῶς φαίνεται πιθανότατο, ὁ γραφέας τοῦ νεκρολογίου ἦταν Σιναΐτης ἱερομόναχος, ποὺ ἔμενε σὲ κάποιον μετόχι στὸ χωριὸ ἢ στὴν περιοχή τοῦ Ἁγίου Σύλλα, τότε δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν ὁ ἐφημέριος τοῦ χωριοῦ. Τὶς ἐνορίες τῶν πόλεων καὶ τῶν χωριῶν τὶς ἀναλαμβάναν ὡς ἐφημέριοι ἱερεῖς ποὺ ἢ κληρονομοῦσαν ἢ ἀγόραζαν αὐτὸ τὸ δικαίωμα. Ἄλλωστε, ὁ ἐφημέριος τοῦ Ἁγίου Σύλλα γνωρίζουμε ὅτι ἀνῆκε στοὺς 130 ὀρθόδοξους παπάδες τῆς περιοχῆς τοῦ Χάνδακα, ποὺ ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία τῆς Λατινικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς², πράγμα ποὺ δὲ νομίζω ὅτι συμβιβάζεται μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ Σιναΐτη ἱερομονάχου. Ἐπίσης εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψουμε ὅτι ἕνας κώδικας ὅπως ὁ Σιναΐτικὸς 1639 θὰ μπορούσε νὰ ἐνδιαφέρῃ ἕναν φτωχὸ καὶ ὀπωσδήποτε ὀλιγογράμματο ἱερέα κάποιου χωριοῦ ἢ νὰ ἦταν γιὰ πολὺ χρόνον στὴν κατοχή του. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους πιστεύω ὅτι τὸ χειρόγραφο δὲν προέρχεται ἀπὸ ἐνοριακὸ ναὸ τοῦ χωριοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιον ἄλλο ναὸ τοῦ Ἁγίου Σύλλα ἢ τῆς περιοχῆς του, ὑπαγόμενον στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἐκεῖ μετοχίου τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ὅπου ἴσως θὰ ἐγίνε ἢ κηδεῖα ἢ ἡ ταφή τῶν ἀναγραφόμενων στὸ νεκρολόγιο νεκρῶν.

Στὶς ἀναγραφὰς τοῦ νεκρολογίου, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες τοῦ χωριοῦ ποὺ ἀναφέρονται ὡς *μισέρ* (ἀρ. 1, 2), ἕνας μόνον ἀναφέρεται ὡς *κύρ*: ὁ Γιαννᾶς Στανέλλας (ἀρ. 13), γόνος χωρὶς ἄλλο τῆς γνωστῆς ἀστικῆς οἰκογένειας τοῦ Χάνδακα (καὶ τῶν Χανίων) Στανίλα (Stanila) - Στανέλα³. Οἱ ὑπόλοιποι νεκροί, ποὺ ἀναφέρονται ἀπλὰ ὡς *δοῦλοι τοῦ Θεοῦ*, υποθέτω ὅτι ἦταν πάροικοι (*villani*) καὶ χωρικοί⁴.

ἀνῆκε στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεία σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-17ος αἰ.) ἀπὸ ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα, *Ἑλληνικά*, 20 (1967), 73 σημ. 2).

1. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεία, ὅ.π., 101' πρβλ. καὶ Σ. Σπανᾶκη, Ἔργα καὶ ἡμέραι, ὅ.π., 182, στ. 84-85, 183, στ. 114-115, 118-119 (ὁ πτωχὸς ὁ παπὰς Δημήτρης, ἤγουν ὁ φιλζιατόρος τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐνορίτης τοῦ χωριοῦ Ἅγιο Σύλλα), 128, 135.

2. Βλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ τὴ μελέτη τοῦ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεία, ὅ.π., 42 κ.έ.

3. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ παρά Τρίταν ἀπογραφὴ, ὅ.π., 50, 54. Εἶναι γνωστὸς ὁ Κρητικὸς καθολικὸς κληρικὸς Ἰωάννης - Ἀνδρέας (Ἀρχάδιος Στανίλας (É. Legend, ὅ.π., τ. 5, 337-347).

4. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐπώνυμά τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ *Λογαράς* καὶ *Γουζαρης*, εἶναι γνωστά. Περιορίζομαι σὲ μιὰ ἐνδεικτικὴ ἐπισήμανση τῶν ἐπωνύμων αὐτῶν τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ στὴν περιοχή τοῦ Χάνδακα: *Πετινιέρος* (Κ. Μέρτζιου, Σταχυολογήματα ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαὴλ Μαρά (1538-1578), *Κρητικὰ Χρονικά*, 15-16 (1961-1962) [Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνοῦς

Καὶ τὰ δύο πρόσωπα πού ἀναφέρεται ὅτι πέθαναν στὸν Χάνδακα εἶναι γνωστά. Ὁ διδάσκαλος (τῆς ψαλτικῆς;) Ἰωάννης Ζαχαρίας (ἄρ. 4), πού περιγράφεται ἐγκωμιαστικά ὡς «*κορητὶς τῶν μουσικῶν καὶ ὠραιότης καὶ μέλος ἑναρμόνιον τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας, διότι οὐδεὶς δύναται ὁμοίως αὐτοῦ γενέσθαι πώποτε εἰς τοὺς μέλλοντας γενέσθαι*», δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ὁμώνυμο νοτάριο τοῦ Χάνδακα, πού μαρτυρεῖται τὴν περίοδο 1553-1575¹. Νομίζω ἐπίσης ὅτι μπορεῖ νὰ ταυτιστῆ μὲ βεβαιότητα μὲ τὸν πατέρα τοῦ μοναχοῦ Γαβριήλ Ζαχαρία τοῦ ποτὲ Τζουάνε, γνωστοῦ κωδικογράφου καὶ συγγενοῦς, ἴσως πρωτεξαδέλφου, τοῦ Κρητικοῦ λογίου Ἰωάννη Μορεζίνου². Ἡ σύζυγος τοῦ Γαβριήλ, προτοῦ γίνῃ μοναχός, Ἀγνή καταγόταν ἀπὸ τὴ γνωστὴ οἰκογένεια τῶν Κορινθίων, κληρικῶν καὶ λογίων, πού ἐγκαταστάθηκαν στὸν Χάνδακα μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Μονεμβασίας³.

Ὁ παπᾶς Μιχαήλ Ἀμοραῖος (ἄρ. 12) εἶναι ἐπίσης γνωστὴ προσωπικότητα τοῦ Χάνδακα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, γόνος οἰκογένειας γνωστῆς καὶ ὡς Νταμορό(ν) (Damoro(n)(o)), πού ἀνέδειξε τρεῖς ὀρθόδοξους πρωτοπαπᾶδες τῆς πόλεως. Ποιὰ συγγένεια εἶχε ὁ Μιχαήλ μὲ τοὺς πρωτοπαπᾶδες Χάνδακος Ἀνδρέα Νταμορό (1490-ρ. 1503) καὶ τὸν γιό του, ἐπίσης πρωτοπαπᾶ Χάνδακος, Μανουήλ (Μιχαήλ) (1503-1523)⁴ δὲν εἶναι σαφές, ἴσως ὅμως ἦταν ἐγγονός τοῦ πρώτου. Καὶ οἱ δύο πρωτοπαπᾶδες αὐτοὶ ἦταν, ὅπως καὶ ὁ Μιχαήλ, λειτουργοὶ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ὀρθόδοξους ναοὺς τῆς πόλεως⁵. Ὁ Μιχαήλ Ἀμοραῖος, στήριζόμενος ἴσως σὲ κεκτημένα δικαιώματα τῆς οἰκογένειας, διεκδικοῦσε τὴν ἐπίζηλη θέση τοῦ ἐφημερίου τῆς Κυρίας τῶν

Κρητολογικῶ Συνεδρίου] τ. 2, 285, 302), Ζερβός (ἔ.π., 239), Πατισιδιώτης (ἔ.π., 234, 263, 286), Κοστομίρης (Μ. Ἰ. Μανούσας, Βενετικά ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-15ου αἰῶνος (Πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοφάλται Χάνδακος), *Λεττὸν Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, 15 (1961), 153) καὶ *Πριμικήρης* (Ν. Β. Τωμαδάκης, Οἱ ὀρθόδοξοι παπᾶδες ἐπὶ Ἐνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, *Κρητικὰ Χρονικά*, 13 (1959), 71, καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεῖα, ἔ.π., 69-70, 84).

1. Κ. Μέρτζιου, *Σταχυολογήματα*, ἔ.π. 232.

2. Ἐ. Κανουλίδη, ἔ.π., 47-48, 57.

3. *ASV*, *Notai di Candia*, b. 293 (Zorzi Zago), 29^v, 30^r.

4. Μ. Ἰ. Μανούσας, Βενετικά ἔγγραφα, ἔ.π., 153, 198-209, 219-227. Βλ. καὶ *Codices Vaticani Graeci. Codices 1745-1962 rec. Paulus Canart*, τ. I, Βατικανὸ 1970, 50 (Vat. Gr. 1754).

5. Μ. Ἰ. Μανούσας, ἔ.π., 179 σημ. 3, 180, 208-209 καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεῖα, ἔ.π., 80, σημ. 4.

Ἀγγέλων ἤδη ἀπὸ τὸ 15482. Ὁ παπὰς Μιχαὴλ Ἀμοραῖος τῆς ένθυμῆσεως ἄσκησε καθήκοντα ἀναπληρωτῆ τοῦ πρωτοπαπᾶ Χάνδακος (*vice protopapa*) ἀπὸ τῆς 12 Ἰουλίου 1573, ὅταν ὁ ἠλικιωμένος καὶ ἄρρωστος πρωτοπαπὰς Χάνδακος Ἰλαρίων Σωτήριχος τὸν ὄρισε ὡς ἀναπληρωτῆ του², ὡς τῆς 7 Μαΐου 1577, ὅταν διορίστηκε ὡς διάδοχος τοῦ Σωτηρίου ὁ Ἰωάννης Ναθαναήλ³. Ὁ Μιχαὴλ Ἀμοραῖος ὡς *vice protopapa*, μαζί με τὸν πρῶην πρωτοπαπᾶ Ναυπλίου Νικόλαο Μαλαζοῦ καὶ τοὺς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακα Ἰωάννη Κορίνθιο καὶ Ἀντώνιο Ναθαναήλ, γιὰ τοῦ Ἰωάννη Ναθαναήλ, πῆραν μέρος στὸ συμβούλιο ποὺ ἔγινε στῆς 7 Ἰουλίου 1575 στὸν Χάνδακα γιὰ τὴ διανομὴ ἐνὸς φορτίου σιταριοῦ ἀπὸ τὴ Σικελία, ποὺ θὰ μοιραζόταν λόγῳ σιτοδείας στὸν πληθυσμὸ τῆς πόλεως⁴. Ὁ ἴδιος διορίστηκε στῆς 29 Αὐγούστου 1575 στὴ θέση τοῦ Ἰωάννη Ναθαναήλ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς 16 κληρικοὺς ποὺ ἐλάμβαναν χορηγία ἀπὸ τὸ λεγόμενον κληροδότημα τοῦ Βησσαρίωνος⁵. Ἀπὸ τὴ χορηγία αὐτὴ παραιτήθηκε στῆς 21 Μαρτίου 1577 καὶ στὴ θέση του διορίστηκε ὁ Ἀντώνιος Ναθαναήλ⁶. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαὴλ Ἀμοραίου, ποὺ κατὰ τὴν ένθύμηση συνέβη τὴν 1 Δεκεμβρίου 1582, ὁ Δούκας τῆς Κρήτης Νικόλαος Donato στῆς 6 Φεβρουαρίου 1583 διόρισε στὴ θέση του ὡς *officiator della chiesa de Madre Santa Maria d' Angeli* τὸν παπᾶ Γεώργιο Γαλανό, ἐπονομαζόμενον Ἀνουφαντῆ (*papa ser Giorgi Gallano, ditto*

1. Ζ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ῆ, ὁ.π., 80, 99 (*qui officiare pretendit ecclesiam Sancte Marie Angelorum, ubi est fraternitas*). Στὸ ἴδιο ἔγγραφο (98, στ. 60) ἀναφέρεται ὡς *officiator* τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων ὁ παπὰς Κωνσταντῖνος Θεογνώστος. Ἡ ταύτιση τοῦ Μιχαὴλ Ἀμοραίου τοῦ ἐγγράφου τοῦ 1548 μετὰ τὸν Μιχαὴλ Ἀμοραῖο τὸν ταυτιζόμενον ἀπὸ τὸν Μ. Μανούσακα μετὰ τὸν μετέπειτα πρωτοπαπᾶ Μανουὴλ (Ζ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ῆ, ὁ.π., 80 σημ. 3) δὲν εἶναι ὀρθή, ἀφοῦ ὁ Μιχαὴλ - Μανουὴλ ἦταν ἤδη τὸ 1500 ἱερέας καὶ πέθανε τὸ 1523.

2. Κ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Σταχυολογήματα, ὁ.π., 244.

3. P. C a n a r t, La carrière ecclésiastique de Jean Nathanael, chapelain de la communauté grecque de Venise (XVIe siècle), στὸν τόμο *La chiesa greca in Italia dall' VIII al XVI secolo*, Πάδοβα 1973, 822-823 (γιὰ τὸν Ναθαναήλ ὡς πρωτοπαπᾶ Χάνδακος). Γιὰ τὸν Σωτήριχο βλ. Ζ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ῆ, Τὸ κληροδότημα, ὁ.π., 157-158.

4. *ASV*, Duca di Candia, b. 55 (Officiali), libro 2, 55^v - 56^r, καὶ Κ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Περὶ Νικόλαου Μαλαζοῦ πρωτοπαπᾶ Ναυπλίου ἐφημερίου Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας, *Στάχυς*, τεύχος 6-7 (1966), 79.

5. *ASV*, ὁ.π., libro 2, 61^v-62^r.

6. Ὁ.π., 99^v. Ὁ Ἀντώνιος Ναθαναήλ εἰσέπραττε ἤδη ἓνα μερίδιο ἀπὸ τὴ χορηγία (Ζ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ῆ, Τὸ κληροδότημα, ὁ.π., 159), στὸ ὅποιο προστέθηκε καὶ ἓνα δεύτερο, ὅταν ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα τοῦ διδασκάλου τῆς ἑλληνικῆς τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1574 (*ASV*, ὁ.π., 37^r-^v). Στὸν πατέρα του Ἰωάννη, ἤδη πρωτοπαπᾶ, δόθηκαν στῆς 2 Ἰουλίου 1577 τρεῖς μερίδια ἀπὸ τὴ χορηγία (*ASV*, ὁ.π., 103^v).

Anifandi), πρώην *officiator della chesia de Santa Erini*¹. "Ενας άλλος γόνος τῆς οἰκογένειας, ὁ Μιχαήλ Ἀμοραῖος, ἴσως ἐγγονὸς τοῦ Μιχαήλ τῆς ἐνθυμήσεως, ἀναφέρεται τὸ 1624 ὡς πρωτοπαπᾶς Κρήτης (δηλ. Χάνδακος)².

1. *ASV*, ὁ.π., libro 4, 112^v. Αὐτό, νομίζω, δείχνει ὅτι ὁ ναὸς τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων δὲν ἦταν ἔδρα τοῦ πρωτοπαπᾶ Χάνδακος. Πρωτοπαπᾶς, ἤδη ἀπὸ τὴν 24 Νοεμβρίου 1577, εἶχε ἐκλεγῆ ὁ Τίτος Φιολίτης (P. C a n a r i, ὁ.π., 823 σημ. 1· βλ. γι' αὐτὸν Ζ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ῆ, Τὸ κληροδότημα, ὁ.π., 158-159, 310-311). Ἄς σημειωθῆ μετὴν εὐκαιρία αὐτῆ ὅτι τὸ ἐπώνυμο τοῦ Τίτου δὲν ἦταν *Φιλιώτης*, ἀλλὰ *Φιολίτης*, ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἐπίσημη πράξι ἐκλογῆς του ὡς πρωτοπαπᾶ καὶ ὅπως ὑπογράφει ἐλληνικὰ ὁ γιὸς του Ἀλέξανδρος: Ἀλησάντρος Φιολήτης (*ASV*, ὁ.π., libro 4, 162^f). Γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῶν Ἀγγέλων βλ. Ἐ. Μ. Π α π α δ ᾶ κ η, ὁ.π., 101 σημ. 6.

2. Κ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Χειρόγραφον ἐκ Χάνδακος Κρήτης τοῦ ἔτους 1624, *Κρητικὰ Χρονικά*, 6 (1952), 272. Στὸ ἴδιο ἔγγραφο ὑπογράφει καὶ κάποιοις παπᾶς Ἀνδρέας Ἀμοραῖος.